ULUSLARARASI

HZ. İBRÂHİM (A.S.) VE NÜBÜVVET SEMPOZYUMU

TEBLİĞLER KİTABI

2. CİLT

Nida® Akademi

Nida® Akademi

Kitabın Adı
Uluslararası Hz. İbrâhim (a.s.) ve Nübüvvet Sempozyumu

ISBN
978-625-7011-26-6 (Tk)
978-625-7011-28-0 (2.c)

Basım
1. Baskı / Aralık 2019

Yayın ve No
Nida Akademi: 27

Yayın Yönetmeni
Mehmet Kurşunlu

Mizanpaj
Doç. Dr. Mahmut Öztürk

Editörler
Prof. Dr. Atilla Yargıcı
Doç. Dr. Mahmut Öztürk

Kapak
Sadık Enes Erkut

Yayın

Nida Yayıncılık Dağıtım Pazarlama İç ve Dış Ticaret Ltd. Şti.
Sertifika No: 27580
Balaban Ağa Mah. Büyük Reşit Paşa Cad. Yümni İş Merkezi No: 16/11 Fatih/İstanbul
Tel: 0212 527 93 86
Faks: 0212 635 03 58
nida@nidayayincilik.com.tr

nidayayincilik.com.tr

Baskı ve Cilt:
Erkam Yayın San. ve Tic. A.Ş.
Sertifika No: 19891

© 2019 Nida Yayıncılık

Her hakkı mahfuzdur. Tanıtım dışında kaynak göstermek suretiyle kısa alıntılar hariç, yayıncının yazılı izni olmaksızın yayınlanamaz; görsel, işitsel ve elektronik ortamlarda kopyalanamaz ve çoğaltılamaz.

Tefsir Kaynakları Işığında Hz. İbrâhim'in Ateşe Atıldığı Yer

Arş. Gör. Dr. Haşim Özdaş*

Özet

Hz. İbrâhim'e dair Eski Ahit ile Yeni Ahit'te yer alan bazı bilgiler, Kur'ân-ı Kerim'de konu edinmemektedir. Buna mukabil Kur'ân'da anlatılan bazı hususların da ilgili kaynaklarda ele alınmadığı görülmektedir. Nitekim Tevrat ve İncil'de Hz. İbrâhim'in hicret etmesine yer verilmesine karşın onun ateşe atılması olayına değinilmemektedir. Ancak Hz. İbrâhim'in örnek şahsiyeti, toplumunu tevhide davet etmesi ve toplumu tarafından ateşe atılması meselesi Kur'ân-ı Kerim'in farklı sûrelerinde geniş bir şekilde anlatılmaktadır.

Hz. İbrâhim'in nerede veya hangi coğrafyada ateşe atıldığı ile ilgili Kur'ân-ı Kerim'de bir işaret yer almamaktadır. Bu nedenle bu hususta tefsir kaynaklarında farklı yerlerden söz edildiği görülmektedir. Erken dönem tefsir kaynaklarında Hz. İbrâhim'in ateşe atılması olayının; Irak'ın Sevâd bölgesinde yer alan bir yerleşim yeri olan Kûsâ'da gerçekleştiği belirtilirken, çağdaş bazı müfessirler olayın Harran veya Şanlıurfa'da vuku bulduğunu ifade etmektedirler.

Bu çalışmada tefsir kaynakları ışığında Hz. İbrâhim'in ateşe atıldığı yer hakkındaki bilgilere yer verilecektir.

Anahtar Kelimeler: Hz. İbrâhim, Tefsir, Kûsâ, Harran, Şanlıurfa

---

* Araştırma Görevlisi Dr., Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Tefsir Anabilim Dalı, Van/Türkiye
hasimozdas@gmail.com
ORCİD ID: https://orcid.org/0000-0002-4621-435X

The Place Where The Prophet Abraham Was Thrown Into The Fıre In The Lıght Of Exegesıs Sources

Abstracht: Some information about prophet Abraham in the Old Testament and in the New Testament is not addressed the Qur'an. However, it is seen that some of the issues described in the Qur'an are not discussed in these sources. Indeed, in the Torah and the Gospel, the prophet Abraham's emigration is included, but the event of thrown into the fire is not mentioned. However, the issue of prophet Abraham's exemplary personality, his inviting his community to monotheism, and his being thrown into the fire by his society are extensively described in different parts of the Qur'an.

There is no sign in the Qur'an about where or in which region the prophet Abraham was thrown into the fire. For this reason, it can be seen that there are different places mentioned in the commentary sources. Early sources of exegesis indicate that the prophet Abraham was thrown into the fire in Kusa, a settlement in the Sevad region of Iraq. Some contemporary commentators state that the incident took place in Harran or Şanlıurfa.

In this study, information about the place where the prophet Abraham was thrown into the fire in the light of exegesis sources will be included.

Key Words: Prophet Abraham, Exegesis, Kusa, Harran, Şanlıurfa

Giriş

Hz. İbrâhim'in örnek şahsiyeti, davet metodu ve toplumu tarafından ateşe atılması meselesi Kur'ân-ı Kerim'in farklı sûrelerinde zikredilmektedir.[1] Âyetlerde ifade edildiği üzere Hz. İbrâhim, elçilik görevini ifa etmesi sırasında başta babası tarafından büyük bir muhalefetle karşılaşmıştır.[2] Hz. İbrâhim, halkını Allah'a kulluk edip ondan çekinmeye ve Allah ile aralarına koydukları putlara kulluk etmemeye davet

---

[1] Bkz: el-Bakara, 2/125-132, 258, 260; Alu İmran, 3/65-68, 95-96; el-En'am, 6/74-84, 161; Hûd, 11/69-76; İbrâhim, 14/35-41; en-Nahl, 16/120-121; Meryem, 19/41-50; el-Enbiyâ, 21/51-72; el-Hacc, 22/26-27; el-'Ankebût, 29/16-17, 24-27; es-Sâffât, 37/83-113; ez-Zariyat, 51/24-34

[2] Meryem, 19/46.

edince,[3] onlar bu davete icabet etmek yerine onu öldürmek veya ateşte yakmakla tehdit etmişlerdi.[4] Hz. İbrâhim, büyük put hariç, geriye kalanları kırınca,[5] halkı, ilahlarına destek vermek amacıyla onu ateşe atmışlardı.[6] Allah'ın emriyle ateşin Hz. İbrâhim için serinliğe ve güvene dönüşmesi sonucunda Hz. İbrâhim, kurtulmuş,[7] halkı ise, aşağılık bir hale düşürülmüştür.[8] Hz. İbrâhim, düşmanlığın had safhaya ulaştığı[9] ve can güvenliğinin olmadığı bir ortamdan kendisine iman edenlerle birlikte hicret etmek zorunda kalmıştır.[10]

Tevrat'ta Hz. İbrâhim'in Keldanîler'in Ur şehrinden ayrılıp Harran'a yerleştiği[11] daha sonra oradan Ken'an diyarına[12] göç ettiği bilgisi yer aldığı halde onun ateşe atılma olayından söz edilmemektedir. Benzer bilgiler, Yeni Ahit'te de zikredilmektedir. Nitekim Stefanos'un savunması başlığı altında Allah'ın Hz. İbrâhim'e Harran'da yaşamadan önce Mezopotamya'da göründüğü ve kendisine yurdundan akrabalarından ayrıl, sana göstereceğim yere git, dediği kaydedilmektedir. Hz. İbrâhim, bu emir sonucunda Keldanîlerin ülkesinden ayrılarak Harran'da yaşamaya başlamış ve babasının ölümünden sonra Ken'an'a hicret etmiştir.[13]

Tefsir kaynaklarında Hz. İbrâhim'in ateşe atıldığı yerle ilgili verilen bilgileri ele almadan önce, onun doğum yeri hakkında kısaca bilgi vermek istiyoruz.

---

[3] el-'Ankebût, 29/16-17.

[4] el-'Ankebût, 29/24.

[5] el-Enbiyâ, 21/58.

[6] el-Enbiyâ, 21/68; es-Sâffât, 37/97.

[7] el-Enbiyâ, 21/69.

[8] es-Sâffât, 37/98.

[9] el-Mümtehine, 60/4.

[10] Meryem, 19/49; el-'Ankebût, 29/26; es-Sâffât, 37/99.

[11] Tevrat, Tekvin, 11/32

[12] Tevrat, Tekvin, 12/1.

[13] İncil, Elçilerin İşleri, 7/1-4; İbranilere Mektup, 11/8-10

1. İslâmî Kaynaklara Göre Hz. İbrâhim'in Doğum Yeri

İslâmî kaynaklarda Hz. İbrâhim'in doğduğu yer hakkında farklı bilgiler yer almaktadır. Bazıları Hz. İbrâhim'in Ahvâz bölgesindeki Sûs'ta veya Babil Sevâd'ında yer alan Kûsâ'da dünyaya geldiğini belirtirken, diğer bazıları onun, Kesker[14] sınırındaki Verkâ'da doğduğunu,[15] daha sonra babası onu Nemrud'un yaşadığı Kûsâ'ya götürdüğünü ifade etmektedirler.[16] Ayrıca onun Harran'da doğduğu ve babasının onu Babil'e götürdüğü de rivayet edilmiştir.[17] Kelbî'den (ö. 146/763) gelen bir rivayete göre onun babası aslen Harranlı olup çıkan kıtlık nedeniyle eşi ile beraber oradan Hürmüzcerd'e[18] göç etmiştir. Hz. İbrâhim burada doğduktan sonra babası, Babil bölgesindeki Kûsâ'ya taşınmıştır.[19]

Öte yandan Hz. İbrâhim'in Harran'a bağlı (Tell) Feddân köyünde doğduğu ileri sürülmüştür.[20] Onun Şam'da Kasyûn dağına yakın olan Berze köyünde doğduğu da rivayet edilmekle birlikte[21] Kûsâ'da doğduğu bilgisi isabetli bulunmuştur.[22] Ayrıca bazı kaynaklarda ifade edildiğine göre, Hz. İbrâhim, Horasan'da doğmuştur. Babası Tareh,

---

[14] Bkz: Yakūt el-Hamevî Ebû Abdullah Yakūt b. Abdullah, *Mu'cemü'l-büldân* (Beyrut: Dâru Sadır, 1977), 4: 461.

[15] Bkz: Yakūt el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 5: 372-373.

[16] Hille şehrine 50 km uzaklıkta olan Kûsâ, idari olarak Irak'ta Babil iline bağlı olup şehrin kuzeydoğusunda yer almaktadır."*قسم شؤون المعارف الاسلامية والانسانية*", كوثى المدينة التي نسبيها التأريخ, erişim: 27 Temmuz 2019, http://www.mk.iq/view.php?id=240&ids=3. Tell İbrâhim olarak bilinen bu yer, Babil şehrine 40 km uzaklıktadır. Bkz: Beşir Yusuf Fransis, *Mevsû'atü'l-müdün ve'l-mevâki' fi'l-Irak*, thk. Cenan Beşir Yusuf - Ziyad Eymen Beşir (Londra: E-Kütüb, 2017), 1: 172.

[17] Sa'lebî Ahmed b. Muhammed, *Kisasü'l-enbiyâ el-müsemmâ bi'l-'arâis* (Kahire: Mektebü'l-Cümhüriyyeti'l-'Arabiyye, t.y.), 79.

[18] Hürmüzcird Irak'ta yer almakta olup fetih hareketinin ilk yıllarında Müslümanlar tarafından ele geçirilmiştir. Bkz: Yakūt el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 5: 402. Kelbî, Basra ile Kûfe arasına düşen bir köy olduğunu belirtir. (Bkz: Muhammed b. Ahmed b. Ebû Bekir Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*, thk. Abdullah b. Abdülmühsin et-Türkî (Beyrut: Müessestü'r-Risâle, 2006), 18: 151.

[19] İbn Sa'd Muhammed b. Sa'd, *Kitâbü't-tabakāti'l-kebîr*, thk. Ali Muhammed Ömer (Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 2001), 1: 29-30.

[20] Yakūt el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 4: 238.

[21] İbn 'Asakir Ali b. Hasan, *Tarîhu medîneti Dımaşk*, thk. Ömer b. Garame (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1995), 2: 236; Abdurrahman b. Ebû Bekir b. Muhammed es-Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr fi't-tefsîri bi'l-me'sûr*, thk. Abdullah b. Abdülmühsin et-Türkî (Kahire: Merkezu Hicr li'l-Bühûs ve'd-Dirasâti'l-'Arabiyye ve'l-İslâmiyye, 2003), 1: 613.

[22] İbn 'Asâkir, *Tarîhu medîneti Dımaşk*, 6: 164.

daha sonra ailesi ile beraber Horasan'dan Harran'a gelmiştir. Hz. İbrâhim, aldığı vahiy gereği 75 yaşındayken eşi ve yeğeni Lût ile beraber Harran'dan Ken'an diyarına göç etmiştir.[23]

Son olarak bazıları şöyle demiştir: "Tevrat'ta Hz. İbrâhim'e gösterilen hedefle takip ettiği güzergâh dikkate alındığında doğduğu şehrin Kaldeliler'in Ur şehri değil, bugünkü Şanlıurfa olması, orada doğmuş ve ateşe atılmış, ardından Harran'a ve buradan da Filistin'e gitmiş olması daha makul görünmektedir."[24]

Kısaca Hz. İbrâhim'in Keldanîlerin Ur şehrinde dünyaya geldiğine dair elimizde kesin bir delil bulunmamaktadır. Fakat İslâmî kaynaklarda onun Irak'ta yer alan Kûsâ'da doğduğu yönündeki bilgi, yaygın olarak kabul edilmektedir. Buna mukabil Tevrat'taki bilgilerden hareketle Hz. İbrâhim'in Şanlıurfa'da doğmuş olduğu ve orada ateşe atıldığı şeklindeki değerlendirme isabetli görünmemektedir. Çünkü yine Tevrat'a göre,[25] Hz. İbrâhim ile beraber hicret edenler, Harran'da uzun süre yaşamışlardır. Ateşe atılma olayından sonra onun Şanlıurfa'ya çok yakın bir yerde uzun süre kalmış olması isabetli görünmemektedir.

2. Hz. İbrâhim'in Ateşe Atıldığı Yer

Kur'ân-ı Kerim'de, Hz. İbrâhim'in kendisine inanan Lût ile beraber putperest kavmini terk ederek göç ettikleri bildirilmekle birlikte Hz. İbrâhim'in nerede ateşe atıldığı ile ilgili bir açıklama bulunmamaktadır.

Tefsir kaynaklarında ağırlıklı olarak Meryem sûresi 48-49, Enbiyâ sûresi 68-71, 'Ankebût sûresi 24-26 ve Sâffât sûresi 97-99 âyetlerinin tefsiri bağlamında Hz. İbrâhim'in hicretine, dolayısıyla onun ateşe atıldığı yer hakkında bilgilere yer verilmektedir.

Erken dönem müfessirlerden Mukātil b. Süleyman (ö. 150/767), Enbiyâ sûresi 70. âyetin tefsiri bağlamında şöyle demektedir: Hz.

---

[23] İbn Fadlüllah el-Ömerî Şihâbüddîn Ahmed b. Yahya, *Mesâlikü'l-ebsâr fî memâliki'l-emsâr*, thk. Kâmil Selmân el-Cebbûrî (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 2010), 23: 207-209.

[24] Ömer Faruk Harman, "İbrâhim", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2000), 21: 269; Ömer Faruk Harman, "Hz. İbrâhim ve Urfa", *Medeniyetler Beşiği Orta Doğu ve Şanlıurfa Uluslararası Sempozyum Bildirileri*, ed. Merin Eriş (Şanlıurfa, 2017), 136.

[25] Tekvin, 11/31-32.

İbrâhim, ateşten kurtulduktan sonra halkı ona zarar vermek istediler, ancak Allah, halkın birbirleriyle iletişime geçmelerini engelleyerek Hz. İbrâhim'in hiçbir zarar görmeden kurtulmasını sağlamıştır. Aynı sûrenin 71. âyetinin açıklama kısmında ise şöyle demektedir: Böylece Yüce Allah, Hz. İbrâhim ile eşinin yanı sıra Hz. Lût'u Kûsâ diyarından Nemrud'un şerrinden kurtardı.[26] Meryem sûresi 48. âyetini Hz. İbrâhim'in Kûsâ'dan hicret etmesi şeklinde açıklamayan Mukātil,[27] 'Ankebût sûresi 26. âyetini de Kûsâ'dan göç etmek şeklinde tefsir etmektedir.[28] Ayrıca Hz. İbrâhim'in ateşten kurtulduktan sonra söylediği şu sözün Babil'de söylendiğini ifade etmektedir: "Ben Rabbime gidiyorum; o bana doğruyu gösterecektir."(Sâffât, 37/99)[29]

Abdürrazzâk es-San'ânî'nin (ö. 211/826-27) tefsirinde de Hz. İbrâhim ile Hz. Lût'un[30] Kûsâ'dan Şam diyarına hicret ettikleri ifade edilmektedir.[31] Taberî (ö. 310/923) de Hz. İbrâhim ile Lût'un Nemrut ve kavminden kurtulduktan sonra Irak'tan Şam diyarına göç ettiklerini belirtmektedir.[32] Ayrıca onun, Katâde'den (ö. 117/735) yaptığı nakle göre, Hz. İbrâhim Kûsâ'dan göç etmiştir.[33] Ayrıca Taberî, Hz. İbrâhim'in eşi Sâre ile ilgili farklı rivayetlere yer vermektedir. Süddî'den (ö. 127/745) naklettiği bir rivayete göre, Hz. İbrâhim, Har-

---

[26] Mukātil b. Süleyman, *Tefsîru Mukātil b. Süleyman*, thk. Abdullah Mahmûd Şehâte (Beyrut: Müessesetü't-Tarihi'l-'Arabî, 2002), 3: 86.

[27] Mukātil b. Süleyman, *Tefsîru Mukātil*, 2: 630.

[28] Mukātil b. Süleyman, *Tefsîru Mukātil*, 3: 379.

[29] Mukātil b. Süleyman, *Tefsîru Mukātil*, 3: 613.

[30] el-Enbiyâ, 21/71.

[31] Abdürrezzâk b. Hemmâm es-San'ânî, *Tefsîrü'l-Kur'ân*, thk. Mustafa Müslim Muhammed (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1989), 2: 30; ayrıca bkz: Taberî Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, *Câmi'u'l-beyân ân te'vilî âyi'l-Kur'ân*, thk. Abdullah b. Abdülmühsin et-Türkî (Kahire: Merkezü'l-Bühûs ve'd-Dirasâti'l-Arabiyye ve'l-İslâmiyye Dâru Hicr, 2001), 16: 313.

[32] Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 16: 310, 312; benzer bilgiler için bkz: Begavî Ebû Muhammed Hüseyin b. Mes'ûd, *Tefsîrü'l-Begavî (Me'âlimü't-tenzîl)*, thk. Muhammed Abdullah en-Nemr (Riyad: Dâru Taybe, 1989), 5: 329.

[33] Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 16: 313; 18: 384; ayrıca bkz: İbn Kesîr Ebü'l-Fidâ İsmail b. Ömer, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-'azîm*, thk. Mustafa es-Seyyid Muhammed (Kahire: el-Farûku'l-Hedîse, 2000), 9: 418; 10: 504-505.

ran kralının kızı olan Sâre ile evlenmiştir.[34] Buna mukabil İbn İshak'tan (ö. 151/768) yaptığı rivayete göre, amcasının kızı olan Sâre ile evlenen Hz. İbrâhim, eşi Sâre ve yeğeni Lût ile beraber Harran'a göç ederek orada uzun süre yaşamışlardır.[35]

Begavî (ö. 516/1122), Mukātil b. Süleyman'ın tefsirine atıfta bulunarak Hz. İbrâhim'in şu ifadesini, Kûsâ'dan hicret olarak tefsir etmektedir: "Sizden de Allah ile aranıza koyup yalvardıklarınızdan da uzaklaşıyorum." (Meryem, 19/48)[36] Enbiyâ sûresi 68. âyetinin tefsirinde Hz. İbrâhim'in ateşe atılması için Kûsâ'da bir yapının inşa edildiğini ifade etmektedir.[37] 'Ankebût sûresi 26. âyette ise Kûfe Sevâd'ında[38] yer alan Kûsâ'dan Harran'a oradan da Şam'a yapılan hicrete Hz. İbrâhim ile beraber eşi Sâre ve yeğeni Lût da iştirak etmişlerdir.[39]

Benzer bilgileri diğer birçok tefsirde de görmek mümkündür. Nitekim 'Ankebût sûresi 26. âyetin tefsiri bağlamında şu açıklamalara yer verilmektedir: Hz. İbrâhim ile Lût, Babil diyarındaki Irak Sevâd'ı bölgesinde yer alan Kûsâ adlı köylerinden Şam diyarında yer alan Filistin'e göç ettiler.[40]

Kısaca ilgili tefsir kaynaklarına göre, Hz. İbrâhim, Kûsâ'da ateşe atılmıştır. Fakat onun nereden hicret ettiği hususunda farklı yerlerden söz edilmektedir. Nitekim İbn Abbas, Katâde ve diğer bazıları, onun,

---

[34] Süddî el-Kebîr Ebû Muhammed İsmail b. Abdurrahman, *Tefsîrü's-Süddî el-kebîr*, thk. Muhammed Atâ Yûsuf (Mansûre: Dârü'l-Vefâ, 1993), 353; ayrıca bkz: Muhammed b. Yûsuf el-Endelüsî Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-mühît*, thk. 'Âdil Ahmed Abdülmevcûd (Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1993), 6: 305.

[35] Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 16: 313; Begavî, *Me'âlimü't-tenzîl*, 5: 330.

[36] Begavî, *Me'âlimü't-tenzîl*, 5: 235.

[37] Begavî, *Me'âlimü't-tenzîl*, 5: 326.

[38] İslâm tarihinde Aşağı Irak bölgesine Sevâd adı verilmektedir. Geniş bilgi için bkz: Mustafa Fayda, "Sevâd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2009), 36: 576-578. "Arap coğrafyacıları, Dicle ile Fırat nehirleri arasındaki bölgeyi iki kısma ayırırlar ve güney kısmına Irak veya Sevad ismini verirler. Güney kısmına da el-Cezîre derler. Sevad kelimesinin bu bölgeye isim olarak verilmesine, Arapların buraya gelince, ekili sahalarla hurma ağaçlarının yeşilliklerine ve suya bakarak, gece gibi "karanlık", yani "Sevad" demelerine sebep olduğu ileri sürülmektedir. Ayrıca Arapların, yeşil ile siyah renkleri birbiri yerine kullandıkları da ifade edilmektedir." Mustafa Fayda, *Hz. Ömer Zamanında Gayr-ı Müslimler*, 3. Bs (İstanbul: İFAV Yayınları, 2006), 52-53.

[39] Begavî, *Me'âlimü't-tenzîl*, 6: 238.

[40] Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-mühît*, 7: 144, 354; 6: 304-305; İbn 'Atıyye Ebû Muhammed Abdülhak b. Gālib, *el-Müharrarü'l-vecîz fî tefsîri'l-kitâbi'l-'azîz*, thk. Abdüsselâm Abdüşşâfî Muhammed (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2001), 4: 314, 480.

Kûsâ'dan Şam'a hicret ettiğini belirtirken, Kelbî[41] ile Ferrâ (ö. 207/822), onun, Harran'dan Filistin'e göç ettiğini belirtmişlerdir.[42] İbn Cüreyc'e (ö. 150/767) göre ise, Hz. İbrâhim, önce Harran'a oradan da Şam'a göç etmiştir.[43] Aslında Kelbî ile Ferrâ'nın açıklamaları, Hz. İbrâhim'in Harran'da ateşe atıldığı şeklinde anlaşılmaya müsaittir. Fakat Ferrâ'nın tefsirinde bunu destekleyecek bir açıklama ile karşılaşmadığımızı belirtmek isteriz.

Ayrıca kaynaklarda belirtildiğine göre, Kûsâ adıyla üç yer bulunmaktadır.

1. Kûsâ et-Tarîk,

2. Kûsâ er-Rübâ.[44]

Bu iki yerleşim yeri de Babil Irak Sevâd'ındadır. Hz. İbrâhim'in Kûsâ er-Rübâ'da doğduğu ve burada ateşe atıldığı ifade edilmektedir.

3. Kûsâ, Mekke'de Benî Abdüddâr'ın evidir. Bu isimlendirme, daha sonra bütün Mekke için kullanılmıştır.[45]

Hz. Ali'nin (ö. 40/661) kendi nesebi hakkında şöyle dediği nakledilmektedir: "Nesebimizden sorulacak olursa, biz Kûsâ'dan bir topluluğuz." Bazıları, Hz. Ali'nin (ö. 40/661) bu sözünü, Irak Sevâd'ında Hz. İbrâhim'in doğum yeri olan Kûsâ şeklinde açıklarken, diğer bazıları bununla Mekke'nin kastedildiğini belirtmişlerdir. Fakat birinci yaklaşım, isabetli bulunmuştur. Buna göre, Hz. Ali'nin sözü şu anlama gelmektedir: Atamız Hz. İbrâhim, Kûsâlıdır ve bizim nesebimiz ona da-

---

[41] Vâhidî Ali b. Ahmed b. Muhammed, *et-Tefsîrü'l-basît*, thk. Süleyman b. İbrâhim b. Muhammed (Riyad: el-Memleketü'l-'Arabiyye es-Süûdiyye Vezâretü't-Ta'lîmi'l-'Alî Câmi'atü'l-İmâm Muhammed b. Süûd el-İslâmiyye, 1430), 17: 515.

[42] Ferrâ Ebû Zekeriyya Yahya b. Ziyâd, *Me'âni'l-Kur'ân*, 3. Bs (Beyrut: 'Alemü'l-Kütüb, 1983), 2: 316.

[43] Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-mühît*, 7: 144, 354; 6: 304-305; İbn 'Atıyye, *el-Müharrarü'l-vecîz*, 4: 314, 480.

[44] Kûsâ er-Rübâ'da, büyük kum tepeleri bulunmaktadır. Bazıları bunun, Hz. İbrâhim'in atıldığı ateşin kalıntıları olduğunu iddia etmektedirler. Bkz: İbn Havkal Ebû Kasım Muhammed b. Ali en-Nasîbî, *Kitâbu sûretü'l-ard* (Beyrut: Dâru Mektebetü'l-Hayat, 1992), 219.

[45] Yakūt el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 4: 487.

yanmaktadır. İbn Abbas'tan (ö. 68/687-88) bu manada nakledilen bir rivayet de bu yaklaşımı desteklemektedir.[46]

Yukarıdaki açıklamalara mukabil İbn 'Âşûr (ö. 1973), Tevrat'ta Hz. İbrâhim'e dair aşağıdaki bilgilerden hareketle onun ateşe atıldığı şehrin, Şanlıurfa olabileceği ihtimalini dile getirmektedir:

1. Hz. İbrâhim babası ve ailesiyle beraber Harran şehrine yerleştiler.

2. Tevrat'ın ifadesine göre (Tekvin, 12/1; Tekvin, 11/32) bu şehir, Keldanîlere aittir.

Buna göre Hz. İbrâhim, Harran'dan Ken'an diyarına hicret etmiştir. Ayrıca Harran şehrinin Sâbiîlerin memleketi olmasıyla meşhur olmasının yanı sıra Harran'da Sâbiîlerin büyük bir tapınağı vardı. Hz. İbrâhim'in kavmi de Sâbiîlerden olup yıldızlara tapar ve heykellerini yaparlardı.[47]

Öte yandan Kur'ân-ı Kerim'de (el-Bakara 2/62; el-Mâide 5/69; el-Hacc 22/17) zikredilen Sâbiîler ile kimlerin kastedildiği hususunda farklı açıklamalara yer verilmektedir. Nitekim erken dönem bazı âlimler, bunların Ehl-i Kitap olduklarını belirtirken, diğer bazıları, bunların Hristiyanlık, Yahudilik ve Mecûsîlik arasında bir din olduğunu ifade etmişlerdir. Bazıları da onlardan, meleklere ibadet eden bir topluluk olarak söz etmişlerdir.[48] İbnü'n-Nedîm (ö. 385/995 [?]), Harrânîler'in Sâbiî ismini nasıl aldıklarına dair Hristiyan âlimi Ebû Yusuf İşa' el-Katî'î'nin *el-Keşfu an mezâhibi'l-Harnâniyîn* adlı eserinden mealen aktaracağımız şu önemli bilgileri nakletmektedir: Halife Me'mûn (ö. 218/833), Rûm seferine çıkarken içinde Harnânîlerin de bulunduğu bir toplulukla karşılaşmıştır. Giyim-kuşamlarını yadırgayan Halife Me'mûn, ehli zimmetten olup olmadıklarını sorması üzerine, biz Harnânî'yiz şeklinde cevap vermişlerdir. Verdikleri cevaplarda Hristiyan veya Mecûsî olmadıkları ve semavi bir kitaba sahip olmadıkları anlaşılması üzerine, Halife Me'mûn, Müslüman olmalarını veya Ehl-i

---

[46] Yakût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 4: 488; ayrıca bkz: İbnü'l-Esîr Mübarek b. Muhammed el-Cezerî, *en-Nihâye fî garîbi'l-hadîs ve'l-eser*, thk. Mahmûd b. Muhammed et-Tanâhî (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, t.y.), 4: 207-208.

[47] Muhammed Tahir b. 'Âşûr, *Tefsîrü't-tahrîr ve't-tenvîr* (Tunus: Dârü't-Tunusiyye, 1984), 17: 93-94.

[48] Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*, 2: 161.

Kitap statüsünün verildiği bir dine girmelerini istemiştir. Aksi takdirde, putperest olup kendilerinden cizye alınmayacağı için öldürülecekleri tehdidinde bulunmuştur. Bu nedenle birçoğu Hristiyanlığı benimsemiş, bir grup İslâm'a geçmiş, az bir topluluk da eski inançlarını sürdürmeye devam etmişlerdir. Bu durum karşısında Harranlı bir bilgin onlara şöyle bir kurtuluş yolu göstermiştir: Halife Me'mûn seferden döndüğünde ona şöyle deyin: Biz, Kur'ân'da zikredilen Sâbiî dinine mensubuz. Me'mûn, Tarsus'ta ölünce, Hristiyanlık dinine geçenler eski inançlarına geri dönmüş, Müslüman olanlar ise irtidâd suçundan öldürülecekleri korkusuyla İslâm kisvesi altında inançlarını sürdürmeye devam etmişlerdir. Sonuç olarak Harran bölgesi ve çevresinde Sâbiî diye bir topluluk yoktu ve Harrânîlerin Sâbiî ismini kullanmaları, Halife Me'mûn'un son dönemlerinde ortaya çıkmıştır.[49]

Ayrıca İbn 'Âşûr, Enbiyâ sûresi 70. âyette zikredilen" فَجَعَلْناهُمُ الْأَخْسَرِينَ/Biz onları en büyük zarara soktuk" ifadesinin tefsiri bağlamında şu açıklamalara yer vermektedir: Öyle görünüyor ki Allah, Asurluları onlara musallat etmesi sonucunda memleketleri ellerinden alındı. Zira tarihi olarak sabittir ki milattan önce 2286'da (Hz. İbrâhim henüz hayattayken) Sûs halkından olan Elâmlılar, Keldanîlerin memleketini zapt ettiler.[50] Fakat İbn 'Âşûr'un Sâffât sûresinin 99. âyetinin tefsiri ile ilgili şu açıklamaları yukarıdaki ihtimali desteklemediğini belirtmek gerekir: Hz. İbrâhim, kurtulduktan sonra, yurdu olan Keldanîlerin Ur şehrinden ayrılmaya karar verdi. Bu, Allah yolundaki ilk hicret olayıdır. Tevrat'ta Hz. İbrâhim'in bu şehirden ayrılma nedenini anlatmadan Fenikelilere bağlı bulunan Ken'an diyarındaki Harran şehrine gittiğini zikreder.[51]

3. Hz. İbrâhim'in Ateşe Atılması İle İlgili Nakledilen Bazı Rivayetler

Genel olarak tefsir kaynaklarında Enbiyâ sûresi 68. âyette zikredilen "قَالُوا حَرِّقُوهُ/Onu (Hz. İbrâhim'i) yakın!" sözünün toplumun

---

[49] İbnü'n-Nedîm Muhammed b. İshak, *el-Fihrist*, thk. Rida Teceddud (Tahran, 1971), 385; ayrıca bkz: Şinasi Gündüz, "Sâbiîlik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2008), 35: 343.

[50] İbn 'Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 17: 107.

[51] İbn 'Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 23: 146.

bir kesimi veya Kralları tarafından söylendiği ifade edilmekle birlikte Hz. İbrâhim'in ateşe atılması fikrinin göçebe bir Kürt tarafından teklif edildiği ve mancınığın yine bir Kürt tarafından yapıldığı ileri sürülmektedir.

Konuyla bağlantılı olarak kaynaklarda şöyle bir rivayete yer verilmektedir: Mücâhid (ö. 103/721), Enbiyâ sûresi 68. âyetini Abdullah b. Ömer'e (ö. 73/692) okumuş. İbn Ömer ise Hz. İbrâhim'in ateşe atılmasına kimin işaret ettiğini biliyor musun diye sorunca, Mücâhid, hayır bilmiyorum cevabını vermiştir. Bunun üzerine İbn Ömer şöyle demiştir: Pers bedevilerinden biri buna işaret etmiştir. Mücâhid'in İbn Ömer'e Perslerin bedevileri mi var? şeklindeki sorusuna, İbn Ömer'in evet, Kürtler, Perslerin bedevileridir, şeklinde cevap vermiştir.[52] Bu hususta Şu'ayb el-Cübbâî'den nakledildiğine göre, sözü edilen şahsın adı Hîzen'dir.[53] İlgili şahsın adını Heyzer şeklinde kaydeden Kurtubî (ö. 671/1272) de bu rivayete atıfta bulunmuştur.[54] Ayrıca Kurtubî'nin tefsirinde, Sâffât sûresinde Kürt yerine, -yazım hatası sonucunda olsa gerektir- Türk ismine yer verilmiştir.[55] Bu bağlamda Kazvînî'den nakille Şeytan'ın şöyle dediği ileri sürülmektedir: "Ben, gönül rahatlığıyla Kürtlerle birlikteyim. Çünkü onlar, bana hep uyarlar."[56]

Kur'ân-ı Kerim'de ateşe atma sözünün kime ait olduğu belirtilmemekle birlikte bunun Nemrut tarafından söylendiği genel olarak kabul edildiğini belirten Râzî (ö. 606/1210) de, Mücâhid'in İbn Ömer'den naklettiği rivayete yer vermekte ve sözü edilen şahsın adını Hîrîn şeklinde kaydetmektedir.[57]

---

[52] Bkz: Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 16: 305; Vâhidî, *et-Tefsîrü'l-basît*, 15: 120; Begavî, *Me'âlimü't-tenzîl*, 5: 326.

[53] Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 16: 305.

[54] Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*, 16: 226.

[55] Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*, 18: 59.

[56] Abdurrahman es-Safûrî, *Nüzhetü'l-mecâlis ve müntehabü'n-nefâis* (Kahire: Dârü'l-Kahire, 1998), 2: 241-242.

[57] Râzî Fahreddin Muhammed b. Ömer, *Tefsîrü'l-kebîr* (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1981), 22: 187.

Hz. İbrâhim'in ateşe atılmasında hemfikir olduklarından âyette "Onu yakın!"[58] emri bütün halka nispet edildiğini belirten İbn 'Âşûr, halk arasında Heynûn adında bir Kürd'ün bu düşünceyi ortaya attığı ve toplumun bunu olumlu karşılaması sonucunda Nemrud'un Hz. İbrâhim'i ateşe atma emri verdiği bilgisine de yer vermiştir.[59]

Ayrıca bazı tefsir kaynaklarında o döneme kadar mancınığın imal edilmediği ve İblis'in öğretmesi sonucunda Hz. İbrâhim'i mancınıkla ateşe atıldığı belirtilmektedir.[60] Bunun yanı sıra bazı tarih kitaplarında bunun Hîzen adında bir Kürt tarafından yapıldığı,[61] hatta bazı eserlerde mancınığın ilk defa bu şahıs tarafından icat edildiği iddia edilmektedir.[62]

Öte yandan ateşe atılma ile ilgili Taberî'nin yer verdiği rivayet şu şahıslar kanalıyla nakledilmektedir: (Muhammed) b. Humeyd > Seleme > Muhammed b. İshak > Hasan b. Dînâr > Leys b. Ebû Süleym > Mücâhid.

Senette yer alan Muhammed b. Humeyd b. Hayyân er-Râzî, zayıf bir ravidir.[63] Ebû Zür'a (ö. 264/878) ile Muhammed b. Müslim'in önceleri Muhammed b. Humeyd er-Râzî'den rivayette bulundukları, ancak daha sonra rivayet etmeyi bıraktıkları belirtilir.[64] Hatta Ebû Zür'a'nın onu yalancılıkla itham ettiği belirtilir.[65] Rey şehrinin kadısı olan Seleme b. Fadl b. el-Ebreş de sadûk kabul edilmekle birlikte çok-

---

[58] el-Enbiyâ, 21/68.

[59] İbn 'Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 17: 105.

[60] Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-mühît*, 6: 304; Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*, 14: 226; Begavî, *Me'âlimü't-tenzîl*, 5: 327; İbn Atıyye, *el-Müharrarü'l-vecîz*, 4: 88; ayrıca bkz: İbn Asakir, *Tarîhu medîneti Dımaşk*, 6: 182.

[61] İbn Kesîr Ebü'l-Fidâ İsmail b. Ömer, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, thk. Abdullah b. Abdülmühsin et-Türkî (Cîze/Mısır: Merkezü'l-Bühûs ve'd-Dirasâti'l-Arabiyye ve'l-İslâmiyye bi Dari Hicr, 1997), 1: 337.

[62] İbn 'Adil Ömer b. Ali İbn 'Âdil, *el-Lübâb fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, thk. 'Âdil Ahmed Abdülmevcûd ve Ali Muhammed Mü'avved (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1998), 13: 538.

[63] İbn Hacer el-'Askalânî Ali b. Ahmed, *Takrîbü't-tehzîb*, thk. 'Adil Mürşid (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1999), 410.

[64] 'Ukaylî Muhammed b. 'Amr, *Kitâbü'd-dü'âfâ*, thk. Hamdî b. Abdülmecîd b. İsmail es-Selefî (Riyad: Dârü's-Sümay'î, 2000), 4: 1222.

[65] İbnü'l-Cevzî Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. Ali, *Kitâbü'd-dü'afâ ve'l-metrûkîn*, thk. Ebü'l-Fida Abdullah el-Kadî (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1986), 3: 54.

ça hataya düşen biri olarak tarif edilir.[66] Ayrıca İbn 'Adî'nin (ö. 365/976) belirttiğine göre, rical alanındaki bütün yetkin âlimlere göre, o, zayıftır. Yahya b. Ma'în'a göre (ö. 233/848), Hasan b. Dînâr zayıftır.[67] Buna karşın Ebû Heyseme (ö. 234/849), Hasan b. Dînâr'ı yalancılıkla itham etmiş, Ebû Hâtim (ö. 277/890), onu metrûk ve kezzab olarak nitelemiştir.[68] Bu şahısla ilgili olarak Cüzcânî (ö. 259/873), Ebû Dâvûd (ö. 275/889) ve Nesâî (ö. 303/915) gibi hadis âlimlerinin kanaatleri de olumsuzdur.[69] Leys b. Ebû Süleym'in rivayetlerinde çok karışıklık olup birbirinden ayırt edilemediğinden kendisinden rivayette bulunulmamıştır.[70] Ahbâr âlimi yani tarihi haberleri derleyen biri olarak bilinen Şu'ayb el-Cübbâî ise, hadis âlimlerince *metrûk* kabul edilmektedir.[71] Ayrıca onun pek çok tarihi bilgileri Yahudi bir komşusundan öğrendiği belirtilmektedir.[72] Hz. İbrâhim'in ateşe atıldığında yaşının on altı olduğu şeklindeki ifadesi[73] onun ahbârî yönüyle alakalı olmalıdır. Ayrıca "Vaktiyle çalım satarak yürüyen bir adam, yerin dibine geçiriverildi. O şahıs kıyamete kadar yerin dibini boylamaya devam edecektir."[74] mealindeki hadisin bu bağlamda zikredilmesi[75] hadislerin de bu konuya alet edildiğini göstermektedir.

Öte yandan bu rivayetlerde bazı çelişkilerin bulunduğunu söylemek mümkündür: Şöyle ki, nasıl olur da hiç kimsenin aklına gelmeyen mancınık, bedevi biri tarafından yapılır. Bunu yapabilen biri, günümüzün tabiriyle sanayi toplumuna mensup biri olması gerekmez mi!

---

[66] İbn Hacer el-'Askalânî, *Takrîbü't-tehzîb*, 188.

[67] 'Ukaylî, *Kitâbü'd-dü'âfâ*, 1: 242.

[68] İbnü'l-Cevzî, *Kitâbü'd-dü'afâ ve'l-metrûkîn*, 1: 201.

[69] İbn Hacer el-'Askalânî Ali b. Ahmed, *Lisânü'l-mîzân*, thk. Abdülfettah Ebû Güdde (Beyrut: Dârü'l-Beşâir'l-İslâmiyye, 2002), 3: 43.

[70] 'Ukaylî, *Kitâbü'd-dü'âfâ*, 4: 1186-1187; İbn Hacer el-'Askalânî, *Takrîbü't-tehzîb*, 400; İbnü'l-Cevzî, *Kitâbü'd-dü'afâ ve'l-metrûkîn*, 3: 28.

[71] Zehebî Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed, *Mîzânü'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl*, thk. Muhammed b. Ali el-Becavî (Beyrut: Dârü'l-Marife, t.y.), 2: 278.

[72] Belhî Abdullah b. Ahmed, *Kabûlü'l-ahbâr ve ma'rifeti'r-ricâl* (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2000), 1: 30-31.

[73] İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-'azîm*, 9: 416.

[74] Buhârî Muhammed b. İsmail, *Sahîhü'l-Buhârî* (Dımaşk-Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 2002), "Ahadîsü'l-Enbiyâ, 54", 863.

[75] İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-'azîm*, 9: 415; Begavî, *Me'âlimü't-tenzîl*, 5: 326; İbn 'Atıyye, *el-Müharrarü'l-vecîz*, 4: 88.

Ayrıca ateşe atılma fikri bir Kürt tarafından teklif edilmişse bu durumda Nemrud'un kavmi de Kürt olmak zorundadır. Zira Enbiyâ sûresi 68 ile 'Ankebût sûresi 24. âyetlerinde ateşe atma talebi çoğul formunda kullanılmıştır. Bu da Hz. İbrâhim'in kavminin dolayısıyla kendisinin de Kürt olduğu sonucunu doğurur.

Kısaca Ebû Hayyân'ın (ö. 745/1344) da belirttiği gibi Hz. İbrâhim'in ateşe atılması ile ilgili pek çok şey söylenmektedir. Fakat tartışmasız doğru olan şey; onun ateşe atıldığı ve Allah'ın ateşi serin ve selamete dönüştürmesi sonucunda hiçbir zarar görmeden kurtulduğudur.[76]

Sonuç

Hz. İbrâhim'in kavmi tarafından ateşe atılıp Allah'ın yardımı sonucunda bundan kurtulması ve onun hicret olayı Kur'ân-ı Kerim'in farklı sûrelerinde konu edinilmektedir. Fakat davetin nerede veya hangi millete yönelik yapıldığı, ateşe atılma olayının nerede gerçekleştiği şeklindeki hususlar açıklanmamıştır.

Müfessirlerin kahir ekseriyetine göre, Hz. İbrâhim, Irak Sevâd'ında yer alan Kûsâ'dan hicret etmiştir. Dolayısıyla o, bu şehirde ateşe atılmıştır. Buna karşın bazı tefsir âlimleri Tevrat'ta Hz. İbrâhim'e dair bilgilerden hareketle bu şehrin, Şanlıurfa olabilme ihtimalinden söz etmişlerdir. Türkçe hazırlanmış tefsirlerde ise bu konu üzerinde durulmadığı görülmektedir.

Hz. İbrâhim'in ateşe atılması fikrinin bedevi bir Kürt ile irtibatlandırılması veya mancınığın bir Kürt tarafından icat edildiğine dair rivayetler çok zayıftır. Öyle anlaşılıyor ki Hz. İbrâhim ile ilgili merak edilen birçok kapalı husus, dönemin egemen zihniyeti çerçevesinde açıklanmıştır. Kürtlerin bedevi veya Perslere bağlı bedevi bir halk olarak gösterilmesini bunun bir yansıması olarak değerlendirmek mümkündür.

---

[76] Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-mühît*, 6: 304.

Kaynakça

Begavî, Ebû Muhammed Hüseyin b. Mes'ûd. *Tefsîrü'l-Begavî (Me'âlimü't-tenzîl)*. Thk. Muhammed Abdullah en-Nemr. 8 Cilt. Riyad: Dâru Taybe, 1989.

Belhî, Abdullah b. Ahmed. *Kabûlü'l-ahbâr ve ma'rifetü'r-ricâl*. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 2000.

Buhârî, Muhammed b. İsmail. *Sahîhü'l-Buhârî*. Dımaşk-Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 2002.

Ebû Hayyân, Muhammed b. Yûsuf el-Endelüsî. *el-Bahrü'l-mühît*. Thk. 'Âdil Ahmed Abdülmevcûd. 8 Cilt. Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1993.

Fayda, Mustafa. *Hz. Ömer Zamanında Gayr-ı Müslimler*. 3. Bs. İstanbul: İFAV Yayınları, 2006.

Fayda, Mustafa. "Sevâd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36: 576-578. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2009.

Ferrâ, Ebû Zekeriyya Yahya b. Ziyâd. *Me'âni'l-Kur'ân*. 3. Bs, 3 Cilt. Beyrut: 'Alemü'l-Kütüb, 1983.

Fransis, Beşir Yûsuf. *Mevsû'atü'l-müdün ve'l-mevâki' fi'l-Irak*. Thk. Cenan Beşir Yûsuf - ve Ziyad Eymen Beşir. 2 Cilt. Londra: E-Kütüb, 2017.

Gündüz, Şinasi. "Sâbiîlik". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35: 341-344. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2008.

Harman, Ömer Faruk. "Hz. İbrâhim ve Urfa". *Medeniyetler Beşiği Orta Doğu ve Şanlıurfa Uluslararası Sempozyum Bildirileri*. Ed. Merin Eriş. 118-136. Şanlıurfa, 2017.

Harman, Ömer Faruk. "İbrâhim". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21: 266-272. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2000.

İbn 'Âdil, Ömer b. Ali. *el-Lübâb fî 'ulûmi'l-Kur'ân*. Thk. 'Âdil Ahmed Abdülmevcûd - ve Ali Muhammed Mü'avved. 20 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1998.

İbn 'Asâkir, Ali b. Hasan. *Tarîhu medîneti Dımaşk*. Thk. Ömer b. Garame. 80 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1995.

İbn ‘Âşûr, Muhammed Tahir. *Tefsîrü’t-tahrîr ve’t-tenvîr*. 30 Cilt. Tunus: Darü’t-Tunusiyye, 1984.

İbn ‘Atıyye, Ebû Muhammed Abdülhak b. Gālib. *el-Müharrarü’l-vecîz fî tefsîri’l-kitâbi’l-‘azîz*. Thk. Abdüsselâm Abdüşşâfî Muhammed. 6 Cilt. Beyrut: Darü’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, 2001.

İbn Fadlüllah el-Ömerî, Şihâbüddîn Ahmed b. Yahya. *Mesâlikü’l-ebsâr fî memâliki’l-emsâr*. Thk. Kâmil Selmân el-Cebbûrî. 27 Cilt. Beyrut: Dârü’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, 2010.

İbn Hacer el-‘Askalânî, Ali b. Ahmed. *Lisânü’l-mîzân*. Thk. Abdülfettâh Ebû Güdde. 10 Cilt. Beyrut: Dârü’l-Beşâir’l-İslâmiyye, 2002.

İbn Hacer el-‘Askalânî, Ali b. Ahmed. *Takrîbü’t-tehzîb*. Thk. ‘Âdil Mürşid. Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1999.

İbn Havkal, Ebû Kasım Muhammed b. Ali en-Nasîbî. *Kitâbu sûretü’l-ard*. Beyrut: Dâru Mektebetü’l-Hayat, 1992.

İbn Kesîr, Ebü’l-Fidâ İsmail b. Ömer b. Kesîr. *el-Bidâye ve’n-nihâye*. Thk. Abdullah b. Abdülmühsin et-Türkî. 21 Cilt. Cîze/Mısır: Merkezü’l-Bühûs ve’d-Dirasâti’l-‘Arabiyye ve’l-İslâmiyye bi Dari Hicr, 1997.

İbn Kesîr, Ebü’l-Fidâ İsmail b. Ömer b. Kesîr. *Tefsîrü’l-Kur’âni’l-‘azîm*. Thk. Mustafa es-Seyyid Muhammed. 15 Cilt. Kahire: el-Farûkü’l-Hedîse, 2000.

İbn Sa‘d, Muhammed b. Sa‘d. *Kitâbü’t-tabakāti’l-kebîr*. Thk. Ali Muhammed Ömer. 11 Cilt. Kahire: Mektebetü’l-Hancî, 2001.

İbnü’l-Cevzî, Ebü’l-Ferec Abdurrahman b. Ali. *Kitâbü’d-dü‘afâ ve’l-metrûkîn*. Thk. Ebü’l-Fida Abdullah el-Kadî. 3 Cilt. Beyrut: Dârü’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, 1986.

İbnü’l-Esîr, Mübarek b. Muhammed el-Cezerî. *en-Nihâye fî garîbi’l-hadîs ve’l-eser*. Thk. Mahmûd b. Muhammed et-Tanâhî. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-‘Arabî, t.y.

İbnü’n-Nedîm, Muhammed b. İshak. *el-Fihrist*. Thk. Rida Teceddud. Tahran, 1971.

Kurtubî, Muhammed b. Ahmed b. Ebû Bekir. *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*. Thk. Abdullah b. Abdülmühsin et-Türkî. 24 Cilt. Beyrut: Müessestü'r-Risâle, 2006.

Mukātil b. Süleyman. *Tefsîru Mukātil b. Süleyman*. Thk. Abdullah Mahmûd Şehâte. 5 Cilt. Beyrut: Müessesetü't-Tarihi'l-'Arabî, 2002.

Râzî, Fahreddin Muhammed b. Ömer. *Tefsîrü'l-kebîr*. 32 Cilt. Beyrut: Darü'l-Fikr, 1981.

Safûrî, Abdurrahman. *Nüzhetü'l-mecâlis ve müntehabü'n-nefâis*. 2 Cilt. Kahire: Dârü'l-Kahire, 1998.

Sa'lebî, Ahmed b. Muhammed. *Kisasü'l-enbiyâ el-müsemmâ bi'l-'arâis*. Kahire: Mektebü'l-Cümhüriyyeti'l-'Arabiyye, t.y.

San'ânî, Abdürrezzâk b. Hemmâm. *Tefsîrü'l-Kur'ân*. Thk. Mustafa Müslim Muhammed. 3 Cilt. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1989.

Süddî el-Kebîr, Ebû Muhammed İsmail b. Abdurrahman. *Tefsîrü's-Süddî el-kebîr*. Thk. Muhammed Atâ Yûsuf. Mansûre: Dârü'l-Vefâ, 1993.

Süyûtî, Abdurrahman b. Ebû Bekir b. Muhammed. *ed-Dürrü'l-mensûr fi't-tefsîri bi'l-me'sûr*. Thk. Abdullah b. Abdülmühsin et-Türkî. 17 Cilt. Kahire: Merkezu Hicr li'l-Bühûs ve'd-Dirasâti'l-'Arabiyye ve'l-İslâmiyye, 2003.

Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Câmi'u'l-beyân an te'vilî âyi'l-Kur'ân*. Thk. Abdullah b. Abdülmühsin et-Türkî. 26 Cilt. Kahire: Merkezu'l-Bühûs ve'd-Dirasâti'l-'Arabiyye ve'l-İslâmiyye Dâru Hicr, 2001.

'Ukaylî, Muhammed b. 'Amr. *Kitâbü'd-dü'âfâ*. Thk. Hamdî b. Abdülmecîd b. İsmail es-Selefî. 4 Cilt. Riyad: Darü's-Sümay'î, 2000.

Vâhidî, Ali b. Ahmed b. Muhammed. *et-Tefsîrü'l-basît*. Thk. Süleyman b. İbrâhim b. Muhammed. 25 Cilt. Riyad: el-Memleketü'l-'Arabiyye es-Süûdiyye Vezâretü't-Ta'lîmi'l-'Alî Câmi'atü'l-İmâm Muhammed b. Süûd el-İslâmiyye, 1430.

Yakūt el-Hamevî, Ebû Abdullah Yakūt b. Abdullah el-Hamevî. *Mu'cemü'l-büldân*. 5 Cilt. Beyrut: Dâru Sadır, 1977.

Zehebî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed. *Mîzânü'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl*. Thk. Muhammed b. Ali el-Becavî. 5 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, t.y.

"كوثى المدينة التي نسيها التأريخ". *قسم شؤون المعارف الاسلامية والانسانية*. Erişim: 27 Temmuz 2019. http://www.mk.iq/view.php?id=240&ids=3.